

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЛИТЕРАТУРА

ДЕНИЦА КРАСИМИРОВА ПЕТРОВА

**ИСТОРИЯ И ИСТОРИЧЕСКО МИСЛЕНЕ
(ИСТОРИЧЕСКИТЕ СЪЧИНЕНИЯ
В БЪЛГАРСКАТА КНИЖНИНА, XVI-XVIII В.)**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на
образователна и научна степен „доктор”

Професионално направление: 2.1. Филология

Научна специалност: Българска литература (Стара българска литература)

Научен консултант:

доц. д-р Елена Узунова

София

2016

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на разширено заседание на Направление „Стара българска литература” на Института за литература при БАН, проведено на 4 февруари 2016 г.

Данни за дисертацията:

Дисертационният труд е с общ обем от 421 стр. Основната част се състои от увод, четири глави и заключения, и е с обем 210 стр. В 161 стр. са четирите приложения (текстологични таблици; текст на Хилендарския летопис и Сказание от Адам по ръкопис ОГНБ 1/112; непубликуван текст на Разказа за нападенията върху Цариград по ръкопис ЦИАИ 499 от XVII в. с разночетения по НБКМ 307 от XIV в., НБКМ 680 от XV в. и РМ 2/19 от XVII в.; каталог на ръкописите – общо 77) и индексът на използваните лични и географски имена. Списъкът с използваната литература заема 49 стр. и съдържа 576 заглавия.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 7 юли 2016 г. от 11.00 ч. в залата на Института за литература, бул. Шипченски проход, № 52, бл. 17.

Състав на научното жури:

Председател: проф. дфн Анисава Милтенова

Рецензенти:

1. Проф. Анисава Милтенова
2. Проф. Милияна Каймакамова

Становища:

1. Доц. д-р Ангел Николов
2. Доц. д-р Елена Томова
3. Доц. д-р Елена Узунова

Увод

Летописните съчинения са най-яркото свидетелство за промените в историческото съзнание на българите във време, в което държавата не съществува като политическа институция. Оригиналните и преводните летописни съчинения от XVI-XVIII в. са показателни за начина, по който се възприемат историческите процеси. За да бъдат тези съчинения правилно интерпретирани, е необходимо да се анализират като система от текстове в цялостния контекст на българската средновековна книжнина.

Хронологичният обхват на проучването включва най-общо времето от началото на XVI до към края на XVIII в. В центъра на изследването са историко-летописни съчинения – оригинални и преводни – които се разпространяват в книжнината през XVI–XVIII в. Те са дело на български книжовници и с малки изключения са писани в българска етническа среда. Текстовете са анализирани в контекста на общобалканската и руската историческа книжнина от XV–XVIII в.

Значението на историческите съчинения в старобългарската книжнина

Летописните съчинения са самостоятелен дял в българската книжнина. Средновековната българска историопис се заражда със създаването на българската държава в края на VII в.¹ Развитието ѝ може условно да се раздели на два етапа, обхващащи времето от създаването на държавата до Покръстването и от приемането на християнството до написването на „История славянобългарска“.

Първият период в развитието на българската историопис, продължаващ от края на VII в. до края на IX в., е време на преминаване от племенна обособеност към централизация. Най-ранната българска историопис се развива на базата на историческия епос на славяните и аспаруховите българи. В България се развива каменната летопис. Вероятно през VIII в. е съставено най-старото българско летописно съчинение, *Именникът на българските ханове*, който като жанр е кратка ханска хроника.

Вторият период от развитието на българската историопис се разделя на няколко подпериода, във всеки от които влияние оказват различни политически фактори. С покръстването и християнизацията пред българските книжовници стои

¹ *Каймакамова, М.* Българска средновековна историопис. София, 1990, с. 33, 38-41.

важната задача да впишат езическото минало на народа си в християнската история. Оформят се основните жанрове исторически съчинения в старобългарската книжнина. От края на IX в. и през X в. в българската книжнина стават популярни преводните византийски хроники. През този период са съставени *Историкии*, *Краткият летописец* и предполагаемият сборник, условно наречен *Български хронограф*.

В условията на византийската власт през XI-XII в. се наблюдават съществени изменения в развитието на българската историопис. В българската книжнина навлизат от византийската историко-апокалиптичните съчинения. Оригинални и компилативни творби от този жанр са *Българският апокрифен летопис*, *Видение Данишилово* и *Тълкование Данишилово*, *Сказание Исаево* и др.² През XIII в. в книжнината навлизат като жанр разказите с историческо съдържание.

През XIV в. е преведена *Хрониката* на Константин Манасий, в която са направени 27 добавки, 9 за световната история и 18 за българската³. Добавките могат да бъдат определени като *Кратка българска хроника*.

През последните десетилетия на XIV и през XV в. настъпват съществени промени в политическата обстановка на Балканите, но въпреки промените в политическия и духовния живот интересът на българите към историята не изчезва. От XV в. датира една оригинална българска историко-летописна творба – *Българската анонимна хроника*⁴. През XV в. книжовниците обръщат поглед към сръбската историко-летописна традиция, но културните връзки между двата народа датират от по-ранен период. През XV-XVI в. в сръбските земи се запазва значителна част от южнославянската книжовна традиция. Значителен брой славянски ръкописи се съхраняват и в днешна Румъния. От XIV в. във Влахия и Молдова като официален книжовен език се използва старобългарският, със среднобългарски особености. По-късно влияние върху българската книжнина оказват и руски съчинения.

² *Тълкова-Заимова, В., Милтенова, А.* Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и средновековна България. София, 1996, 109-160, 192-240, 251-276.

³ *Каймакамова, М.* Българската кратка хроника в среднобългарския превод на Манасиевата хроника. Текст, превод, коментар. – Годишник на Софийския университет, Исторически факултет, 76 (1983), 123-178; *Велинова, В.* Среднобългарският превод на Хрониката на Константин Манасий и неговият литературен контекст. София, 2013.

⁴ *Тютюнджиев, Ив.* Българската анонимна хроника от XV в. В. Търново, 1992.

Утвърдено в науката е мнението, че родоначалник на новата българска литература е Паисий Хилендарски. Неговата *История славянобългарска* се опира на българската книжовна традиция, която не прекъсва в периода след османското завоевание. Историческото мислене на българските книжовници не изчезва с превземането на Търново и не се възражда с *Историята* на Паисий. То съществува през целия период, ясно доказателство за което са редица запазени до днес исторически съчинения, писани в периода от XVI до XVIII в.

Цели и задачи на изследването

Основна цел на проучването е да се проследи континуитетът в развитието българската историопис като част от балканската историческа книжнина. Кратките хроники и по-голяма част от разказите с историческо съдържание са преводни съчинения и не са били обект на задълбочени изследвания. Приписките с летописен характер са анализирани в науката като исторически извори, но не са разработвани като система от автентични текстове. Самата поява на определен тип летописни съчинения в българската литература е исторически факт, който трябва да бъде проучен и обяснен.

В българската наука има немалък брой публикации, посветени на отделни съчинения с историческо съдържание, но цялостен анализ на кратките хроники, историческите разкази и приписките с летописен характер с оглед на историческото мислене на книжовниците до момента не е правен. Малко на брой са и изследванията по темата в общобалкански контекст. Основната задача на настоящото проучване е да се изяснят особеностите в развитието на определени типове исторически текстове в контекста на общобалканската книжнина от XVI-XVIII в., като се потърси отговор на следните проблеми:

1. Да се анализират в текстологичен и исторически аспект кратките хроники и летописи, разказите с историческо съдържание и приписките с летописен характер, дело на български книжовници от XVI-XVIII в., тяхната структура, изворите им и в какви сборници се поместват.
2. Въз основа на сравнително-типологичен анализ на текстовете да се установи кои исторически личности са намерили място в съчиненията, какви събития са отразени, защо са открити именно те и по какъв начин са представени.

3. Да се характеризира историческото съзнание на българските книжовници, отразено в летописните съчинения през XVI-XVIII в.
4. Да се проучи разпространението на историческата книжнина на Балканите, тенденциите и продуктивните модели в общобалкански контекст.
5. Да се потърси отговор на въпроса какви послания съдържат историческите съчинения на границата между Средновековието и Новото време.

Принципи и методи на работа

В процеса на работа са използвани комплексни методи, които се определят от особеностите на конкретните текстове. Кратките хроники и родословите са изследвани в синхронен план. По-големите по обем текстове са разделени на макроединици и по-малки отрязъци. Чрез методите на сравнителния анализ те са съпоставяни помежду си, както и с други творби, дело на балкански книжовници. Съчиненията, известни в повече от един препис, са проучени в диахронен план, като са събрани възможно най-много преписи-свидетели, а разночетенията са установени и обяснени. Приписките са авторски текстове, при които проучването на историята на текста изисква специфичен подход, ето защо те са тематично групирани, за да бъде по-лесно изследвана съдържащата се в тях информация.

Историко-летописната книжнина в научната литература

Научният интерес към летописните съчинения в българската книжнина се заражда в края на XVIII и първата половина на XIX в., но в науката все още има неизяснени въпроси, свързани с развитието на различните летописни жанрове.

Безспорни заслуги на изследователите са обнародването на ценни ръкописни сбирки, въвеждането в научно обръщение на редица съчинения, проучването на историята на текстовете и изясняването на генеалогичните зависимости между тях. Въпреки немалкия брой публикации до момента липсва цялостно изследване, което да разгледа историческите съчинения като свързана система от текстове в контекста на общобалканската православна книжнина. Българските по произход летописни творби от XVI-XVIII в. се интерпретират в науката по-често като извори на данни за историята и в редки случаи като литературни съчинения с историческа тематика. Като източници на сведения за миналото се използват сравнително малък брой приписки, кратки хроники и

разкази. По-голямата част от текстовете от тези жанрови форми остават встрани от погледа на изследователите.

Съхранените до днес историко-летописни творби могат да представят цялостната картина на миналото, само ако се разгледат като система от текстове, отразяващи отношението на книжовниците към историческите процеси. Времето от началото на XVI до края на XVIII в. обхваща цялостен етап в развитието на българската литература, като от края на XVII до края на XVIII в. трае преходът към новобългарска литература. Тези столетия включват няколко различни исторически периода. В науката се приема, че началото на XV в. е последният етап на Късното средновековие. За края му има различни мнения, но като горна граница условно се поставя превземането на Константинопол през 1453 г. С падането на Цариград започва османският период в българската история, който продължава до средата на XVII в. Краят на столетието бележи началото на Възраждането. Приемствеността между отделните хронологични епохи е особеност, която книжовниците напълно са осъзнавали. Тя ясно проличава в останените от тях кратки хроники, исторически разкази и летописни приписки. За да се проследи линията на континуитета между средновековните и новобългарските традиции в историко-летописната книжнина е необходимо цялостно проучване на съчиненията от посочените жанрове с оглед на историческото мислене на книжовниците.

Първа глава е озаглавена „**Класификация. Характеристика на типовете текстове**“. В нея са представени отделните летописни жанрове, които се развиват в българските земи през XVI-XVIII в., като е потърсено мястото на отделните съчинения в тази класификация. Историко-летописната традиция в България във времето преди османската експанзия представлява богата палитра от видове и жанрови форми. Политическите изменения, предизвикани от османското завоевание, довеждат до съществени трансформации в културния живот и в книжовната дейност. Начинът, по който книжовниците отразяват историческите събития, се определя от тяхното историческо самосъзнание. Падането на Балканите под османска власт е не само загуба на политическата свобода, но и религиозен сблъсък. Единственият начин завладените християнски народи да оцелеят и да

запазят своята идентичност е да запазят вярата си. В такава историческа обстановка се развива българската книжнина в периода XVI-XVIII в. В съчиненията от това време представата за историята е пречупена през опозицията свое-чуждо, като чуждото е не просто друго, а съществено различно от своето.

1. Кратки хроники

Хрониките са съчинения, в които се описва цялата световна история, като изложението следва библейския модел и обикновено започва със Сътворението на света. Разказва се за народите от Близкия изток до раждането на Иисус Христос, за гърците и на римляните до времето на управлението на император Константин Велики (324-327), след което се проследява историята на Византия. Обикновено повествованието достига до времето, в което живее писателят. Кратките хроники най-добре отразяват стремежа на българите да се включат в християнската общност. Българските книжовници обръщат поглед към сръбската историко-летописна традиция. През XIV в. в Сърбия започва съставянето на кратки хроники, информацията в които е заимствана от направените в България преводи на Кратката хроника на патриарх Никифор (превод от IX-X в.) и Летовника на Георги Амартол (превод от XIV в.). През XVI в. тези сръбски летописни съчинения стават популярни в българската книжнина.

До днес са запазени няколко български кратки хроники:

- **Хилендарски летопис** от XV в. Намира се в сборник с апокрифни съчинения от XVI в., открит от Виктор Григорович в Хилендарския манастир. Днес ръкописът се съхранява в Държавната научна библиотека „А. М. Горки“ в Одеса под № 1/112. Изложението в кратката хроника достига до 1482 г. Първоначално сборникът е определен като сръбски, но Боню Ст. Ангелов установява българския му произход.

- **Висарионов летопис** от XVI в., дело на книжовника Висарион Дебърски Намира се в ръкопис със смесено съдържание, съхраняван в манастира „Николяц“ край гр. Бяло поле в Черна гора под № 49. Изложението в него достига до 1497 г., каго последната летописна бележка не е довършена.

- **Сарандапорски летопис** от началото на XVI в. Намира се в Служебник с № Е 543 в библиотеката на Националния музей в Сараево. Предполага се, че

книгата е писана в манастира „Св. Йоаким Осоговски (Сарандапорски)” в дн. Македония. Последният лист от летописа е скъсан през средата, но може да се разбере, че повествованието достига до 1512 г.

- **Беляковски летопис** от XVI в. Намира се в Беляковския апокрифен сборник, съхраняван в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий” в София със сигн. НБКМ 309, наречен така по името на с. Беляково, Търновско, където е намерен. Повествованието в него достига до 1696 г. В Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев” в София под № Cod. D. Slavo 17 се съхранява апокрифен сборник, преписан от Беляковския. В него се съдържа втори препис на летописното съчинение⁵.

- **Габаревски летопис** от XVI в. Поместен е в сборник със смесено съдържание от XVI в., който се съхранява в Държавната научна библиотека в Одеса, Украйна, под № 415. Намерен е от Виктор Григорович в с. Габарево, Казанлъшко. В него повествованието започва от създаването на славянската азбука, а най-късното датирано хронологично известие се отнася за 1578 г.

- **Захариев летопис**. През 1866 г. Стефан Захариев публикува няколко летописни бележки без заглавие в сп. „Гайда”. По неговото име текстът е наречен от Б. Ст. Ангелов „Захариев летопис”. Ръкописът, от който е извлечен летописният откъс, е с неизвестно местонахождение. Повечето изследователи приемат автентичността на съчинението, но има и мнения, че е фалшификат.

2. Родослови

Родословите са летописни съчинения, които представят родословието на владетелска династия, като в генеалогията често има и легендарни елементи. Те се развиват в сръбската книжнина в края на XIV и началото на XV в., но са продуктивен жанр и през първата половина на XVII в. В старобългарската книжнина жанрът не е познат. До днес няма известен оригинален български родослов. Запазена е и само една творба, преписана от сръбски протограф – Софийският летопис от втората половина на XVII в., намиращ се в сборник със

⁵ Милтенова, А. Новооткрит „близък” на Беляковския апокрифен сборник. – РВ, XIII (1989), 3, 61-73.

служба и житие на св. крал Стефан, който се съхранява в НБКМ под сигн. НБКМ 267.

3. Разкази

Този тип съчинения обикновено дават сведения за конкретно събитие или личност с цел да ги увековечат. Голяма част от достигналите до нас съчинения от жанра са преводни и са посветени на събития от ранносредновековната история, интересът към които отново се засилва в епохата на османската власт. Други разкази с историческо съдържание са оригинални произведения на български книжовници, в които се описват съвременни на автора събития. До днес са съхранени следните исторически разкази от разглеждания период XV-XVIII в.:

- **Разказ за учредяването на Българската и Сръбската патриаршии.**

Съчинението е с руски произход, съставено около 1460 г. Познато е само по руски преписи, включени като уводни статии в т. нар. Софийска редакция на юридическия сборник Кръмчая. До момента са познати около 30 преписа на съчинението. То е включено и в печатното издание на сборника. Освен тези в Софийската редакция, известни са и три преписа на Разказа, които се намират в антилатински сборници.

- **Разказ за нападенията върху Цариград.**

До момента са известни 18 преписа на обширната му редакция, писани в периода XIV-XVIII в. От тях български по произхода са пет, един от които днес е с неизвестно местонахождение. Най-вероятно на българска почва възниква съкратената редакция на Разказа, запазена в два преписа.

- **Разказ за завладяването на Цариград от турците.**

Съчинението е съставено в Русия не по-късно от 1530 г. Известни са много на брой негови преписи от XVI-XVIII в., включени в първата редакция на Руския хронограф. През XVIII в. Разказът е включен в сборници с устойчив състав. Този състав, с някои преработки, навлиза в руски печатни издания от 1692, 1713, 1716 и 1726 г., чрез които прониква в българската книжнина. Известни са няколко български преписа. Щипският и Кефизовският дамаскини от XVIII в. днес са с неизвестно местонахождение. В Националната библиотека в София се съхраняват дамаскини

от XIX в. със сигнатури НБКМ № 334 и НБКМ № 1330. През XIX в. съчинението се появява в няколко преправки на Паисиевата история.

- **Разказ за покръстването на русите от сборника на поп Пунчо.** В Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ под сигн. № 693 се намира ръкописен сборник със смесено съдържание от 1796 г., дело на поп Пунчо от с. Мокреш, Ломско. В него се съдържа Разказ за покръстването на русите, който изследователите определят като оригинално българско съчинение.

- **Разказ за цар Александър от сборника на поп Пунчо.** Освен разказа за покръстването на русите, в сборника на поп Пунчо се съдържа още едно оригинално съчинение с историческо съдържание, носещо заглавието Разказ за цар Александър.

4. Извънтекстови добавки

Четвъртата група анализирани текстове са приписките с летописен характер. Приписките са допълнителни бележки в маргиналните полета или добавени извън основния текст на кодекса. Определени са два основни вида: бележки на писача и вторични приписки, добавени от други лица. Бележките на писача също се делят на две подгрупи: основни и съпровождащи.

В дисертацията са включени 59 летописни бележки на писача и 2 вторични приписки с характер на кратка летопис и на разказ. С цел по-пълното анализиране на поставените в увода научни проблеми в дисертацията са включени и няколко приписки от XV в. Най-общо анализираните приписки могат да бъдат обособени в четири групи:

1. бележки за историята на Църквата и християнството;
2. приписки за османското завоевание;
3. сведения за историята на Османската империя;
4. местна история.

В самостоятелна група са отделени приписките, които по своята структура и съдържание напомнят летописи или разкази. Такива текстове са:

- **Летописна бележка на дяк Димитър Кратовски.** Била е записана в Номоканон, изготвен за нуждите на съборната църква в Охрид, който днес е с неизвестно местоположение. Съхранена е само приписката, днес в Москва, ГБЛ ф.

87 № 1707. Тя дава ценни сведения за антиосманската дейност на Георги Кастриоти-Скендербег.

- **Кратък летопис от XVI в.** Намира се в осмогласник от XIV в., дело на неизвестен книжовник, който се съхранява в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий” в София под № 180. Летописът се състои от пет бележки, изписани от една ръка на последния хартиен лист, залепен от вътрешната страна на задната корица на кодекса. Почеркът на бележките е характерен за XVII в. Вероятно листът е добавен към ръкописа при преподвързването му през 1652 г. Бележките отразяват дейността на Янош Хуняди и на Скендербег, както и някои важни моменти от външната политика на Османската империя.

- **Летописни бележки на Йосиф Брадати (препис на Янкул Хрельовски).** Намират се в сборник от слова от средата на XVIII в., писан от Янкул Хрельовски по първообраз на Йосиф Брадати. Кодексът се съхранява в Националната библиотека в София под № 690. Янкул Хрельовски се придържа строго към оригиналните текстове, преписва дори бележките, оставяни от предишния книжовник. На л. 136б и л. 197б-198а той е преписал обширна бележка на Йосиф Брадати, в която са изброени имената на 45 владетели, живели от Рождество Христово до управлението на Константин Велики.

- **Летописни бележки на поп Тодор Врачански (Теофан Рилски)** от втората половина на XVIII в. Известни са две групи летописни бележки от автора – в сборник Маргарит, който днес се съхранява в Рилския манастир под № 3/9, и в сборник от слова и молитви, съхраняван в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий” със сигн. № 324. Двете групи бележки представляват списък на броя години между важни събития от библейската история.

- **Летописни бележки на Мано Калпакчи** от втората половина на XVIII в. Приписките се съдържат в сборник от слова и жития, № 332 в Националната библиотека. Ръкописът е дело на софийския книжовник Мано Калпакчи, който в продължение на 25 години след завършването му записва в кодекса различни важни събития.

- **Летописни бележки на Обретен Ганюв.** 27 летописни бележки, изписани от Обретен Ганюв от с. Щръклево, Русенско. Намират се в т. нар. Обретенов

сборник, ръкопис със смесено съдържание, № 1070 в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Книжовникът завършва сборника през 1789 г. Летописните известия са добавени от него след завършването на ръкописа на останалите в края празни листове. Те обхващат времето от 1773 до 1800 г. и описват важни събития, случили се преди и след създаването на книгата.

- **Летописна бележка на поп Петър от с. Мирково.** Намира се в т. нар. Панагюрски апокрифен сборник от втората половина на XVI в., съхраняван в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София под сигн. № 433. Бележката, датирана от 1690 г., е разположена в долните полета на листове от 1а до 33б, по един ред на всяка страница. Неин автор е поп Петър от с. Мирково, Пирдопско. Бележката му е важен извор за събитията от историята на Османската империя и на българските земи от края на XVII в.

- **Летописен разказ на поп Методий Драгинов.** Съществуването на поп Методий Драгинов не е установено със сигурност. Разказът е обнародван от Стефан Захариев през 1870 г. в книгата му „Географско-историческо-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза“. По думите на Захариев той открива текста в края на един пергаментов требник. Това негово обяснение дава основание съчинението на поп Методий Драгинов да бъде жанрово определено като обширна приписка с характер на исторически разказ. Днес ръкописът не е известен на науката, поради което автентичността на текста не може да се установи със сигурност.

- **Беловски летописен разказ.** Познат е по три преписа. Първият е от началото на XIX в. Намира се на лист с размер 425 X 160 мм, който се съхранява в БАН, в Научен архив, сбирка X., № 101. Публикуван е от Н. Начов. Вторият препис е обнародван от П. Мутафчиев през 1915 г. Той обяснява, че текстът се намирал в изгубена книга и е запазен само препис на разказа. Третото копие на разказа е публикувано във в. „България“ през 1860 г. в дописка, изпратена от Пазарджик. Може да се предположи, че автор е Ст. Захариев. Сведения за ръкописа не се дават. Данните на изследователите, които са обнародвали текста, сочат, че той най-вероятно е бил оформен като обширна приписка с характер на исторически разказ.

- **Бактунски летописен разказ.** Намерен е в Бактунския манастир „Св. Петър”, Пазарджишко, и съдържа сведения, сходни с тези в разказа на поп Методий Драгинов. Оригиналът му не е запазен. Днес на науката е известен само преписът на текста в новобългарски превод, но може да се предположи, че като жанр краткото съчинение е приписка с характер на исторически разказ.

Във **Втора глава** под заглавие „**Съчинения**” са анализирани запазените до днес български кратки хроники, родослов, разкази с историческо съдържание и летописни приписки от периода XVI-XVIII в. с цел да се проследи тяхната история и да се установи отношението между текстовете.

1. Хроники

Българските кратки хроники са пряко свързани със сръбската книжовна традиция. В края на XIV и през XV в. в сръбската книжнина се развиват нови специфични за епохата жанрове – родослови и летописи⁶. Съществуват две групи сръбски летописи – ранни (стари) и късни (млади). В първите се разглежда само сръбската история, а изложението достига до различно събитие от XIV в. При втората група летописи повествованието продължава до по-късни исторически моменти. Те представляват хронологичен списък на личности и важни събития, заимствани от други хроники. Поделят се на четири подгрупи, всяка от които има свои хараткерни особености.

1.1. Кратки хроники, започващи от Сътворението

Библейската история

Три от българските кратки хроники започват от Сътворението, както е при първата подгрупа на късните сръбски летописи – Висарионовият, Сарандапорският и Беляковският летописи. Като съдържание трите кратки хроники могат да бъдат условно разделени на два дяла. Първият започва от Адам и достига до управлението на някой от византийските императори, като изложението следва библейския модел за разказване на историята, ето защо този дял може да бъде условно наречен „библейски”.

⁶ Трифонова, Р. Книжовната дейност в двора на деспот Стефан Лазаревич. – Електронно списание LiterNet, 18.11.2006, № 11 (84).

Анализът в настоящото изследване показва, че основен източник на информация за библейската история е *Кратката хроника* на патриарх Никифор, преведена в България в началото на X в. Славянският превод на съчинението получава широко разпространение в руските земи. Текстът навлиза в руската книжнина през XI в. като част от състава на сборника с юридическо съдържание Синтагма от 14 титула без тълкувания. Днес са известни 52 руски преписа на *Кратката хроника* на патриарх Никифор от периода XIII-XIX в. Разграничават се три руски редакции на *Хрониката* – ‘неразпространена’, ‘разпространена’ и ‘сводна’, които възхождат към общ български превод. В българските текстове се забелязват черти, свързани и с трите руски редакции на *Кратката хроника* на патриарх Никифор, но в тях се появяват и известия, които са заимствани от друг източник. Това е *Хрониката* на Георги Амартол, и по-специално нейният втори превод, известен с името *Летовник*, който е направен в България през XIV в. по втората версия на съчинението, продължена с откъс от *Хрониката* на Симеон Логотет, достигащ до 984 г. В *Летовника* е включено летописно съчинение, носещо заглавие *Сказание вкратце от Адам до днешното време*, обхващащо времето от Адам до управлението на византийския император Теофил (829-842). През 1347-1348 г. по поръка на цар Стефан Душан (1331-1355) е направен сръбски препис на *Летовника*. Впоследствие включеното в него *Сказание* е допълнено от сръбски книжовници и се използва като основа на сръбските летописи, които по-късно навлизат в българската книжнина. Най-вероятно в българските текстове има добавки, оставени от преписвачите.

Епоха на османската власт

Вторият дял на Висарионовия, Сарандапорския и Беляковския летописи проследява общобалканската история в процеса на османската експанзия и периода непосредствено след нея. В текстовете се обръща специално внимание на най-значимите моменти от завоеванието, като важни битки срещу християнски владетели или превземане на главен град в някоя от многото балкански държави. Ето защо втората част на българските кратки хроники може да бъде наречена „история на османската власт”.

Любомир Стоянович поставя в една подгрупа на късните сръбски летописи Сарандапорския, Студеничкия, Цетинския и Киевския. Вероятно към тях трябва да се причисли и Висарионовият, чиято особеност е включването на кратък разказ, свързан с османския султан Мехмед II.

Сарандапорски летопис

В Сарандапорския летопис също има добавки – два кратки разказа, посветени на покръстването на българите и русите. Те липсват в другите български и сръбски кратки хроники, но са включени в едно различно по жанр съчинение – *Повест полезна за латините*⁷. Добавките се съдържат в три преписа на контаминираната редакция на *Повестта*, направени от Владислав Граматик, както и в сборник от XV в., сведение за който дава А. Н. Яцимирски. Източник на двата кратки разказа е *Паралипоменът*, извлечение от българския превод на хрониката на Йоан Зонара, направено в Сърбия през XIV в. Те не са механичен препис на византийското съчинение, в тях личи съзнателна промяна на текста. Преписите в Сарандапорския летопис се отличават от тези в *Повест полезна за латините*. Единствено в него са посочени имената на владетелите, при чието управление българите и русите приемат християнството. Сарандапорският летопис е текст с отворена традиция. Книжовниците, които са го преписали, са внесли добавки в него, но вмъкването на двата разказа е единственото съзнателно изменение на първата част на кратката хроника. Двата разказа, разкриващи връзката между източноправославните народи, не отразяват реални събития, но сведенията в тях се оказват актуални в периода непосредствено след завладяването на Константинопол.

Беляковски летопис

При обнародването на текста на съчинението през 1894 г. Емил Калужняцки допълва загубената част по ръкопис от XVIII в., който тогава се е съхранявал в библиотеката на Българското книжовно дружество (днес БАН). Калужняцки не дава подробности за него, освен датировката му към XVIII в. Боню Ст. Ангелов предполага, че манускриптът от библиотеката на Българското книжовно дружество

⁷ *Николов, А.* Повест полезна за латините. Паметник на средновековната славянска полемика срещу католицизма. София, 2011, с. 61, 105-106.

е преписан според Беляковския сборник. Днес е установено, че ръкописът не е изгубен. Той се съхранява в библиотеката на Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“ (ЦСВП) в гр. София под. № Cod. D. Slavo 17. В Беляковския летопис последната бележка, добавена по-късно, е от 1696 г. Тя е включена и в текста на другия ръкопис. Изводът е, че преписът е направен след 1696 г.

Разночетенията между двата преписа на летописа са предимно в начина на изписване на някои думи. По-съществени са две от тях. В известието за битката при Варна правилното име на града е посочено в по-късния текст, а в Беляковския то е „Враня“. В Беляковския летопис сръбският владетел Стефан Лазаревич е наречен „благочестивият господин деспот Стефан“. В преписа от ЦСВП той е назован само „деспот Стефан“. Преписвачът съзнателно е променил текста. Ръкописът от ЦСВП е писан през първата половина на XVIII в., когато идеята за общата история на православните балкански народи започва да отстъпва пред стремежа за създаване на национални държави. Ето защо не е необходимо да титулува по този начин един небългарски владетел.

1.2. Кратки хроники, започващи с по-късни сведения

В две от запазените български кратки хроники повествованието започва със събития, по-късни от Сътворението. Това са Габаревският и Хилендарският летописи. Още Боню Ст. Ангелов подчертава връзката на Габаревския летопис със сръбската книжовна традиция. Кратката хроника започва с известие за създаването на славянската азбука от св. Кирил Философ. Следват бележки за Седмия вселенски събор, за Великата схизма, неточно датирана към 1044 г., а след тях за поемането на властта от сръбския крал Стефан Неманя, родоначалник на династията Неманичи. Първото известие в Хилендарския летопис също е за създаването на славянската азбука, следват няколко лаконични бележки за сръбските владетели.

В. Григорович анализира разночетенията в текста, съпоставяйки го с Хилендарския летопис, със съчинение от ръкопис от библиотеката в Дерптския университет, копие от което има и в Румянцевския музей в Москва, и с добавка към *Номоканон* от Виенската кралска библиотека, в която се излагат събитията до 1469

г. Приведените от Григорович разночетения дават ценни сведения за историята на текстовете. В съпоставените летописни известия се съдържа информация за едни и същи исторически събития, но между тях има съществени разлики. Текстовете никъде не се припокриват напълно. Л. Стоянович включва Габаревския и Хилендарския летописи в една група заедно със сръбските по произход Шафариков, Белградски I, Белградски II и Кувеждински. Вероятно в основата на всички ръкописи, анализирани от В. Григорович и от Л. Стоянович, стои общ архетип. Габаревският и Хилендарският летописи са по-близки с анализираниите от сръбския учен съчинения, отколкото с разглежданите от В. Григорович.

1.3. Захариев летопис

Единственото сведение за съществуването на Захариевия летопис е публикацията на Ст. Захариев в сп. „Гайда”, в която той обнародва откъси от текста. В предхождащите бележки авторът обяснява, че притежава около 30 ръкописа и преписва по няколко реда от всеки оригинал, за да се предаде правописът им и да се обнародват историческите сведения в тях. Захариев отбелязва пред текста, че е „в други ръкопис”, но не посочва съдържанието, броя листове или други особености на книгата. Въпреки липсата на повече информация не може да има съмнение, че Ст. Захариев е преписал откъс от автентичен текст. В част от хронологичните бележки на Захариевия летопис се открива сходство с кратки хроники със сръбски произход. Поради неправилно разчитане или съзнателно, Ст. Захариев е внесъл известни промени в част от хронологичните бележки. Въпреки това сравнително-типологичният анализ категорично доказва връзката на Захариевия летопис със съчиненията, поставени от Л. Стоянович в трета група. Най-вероятно автентичната кратка хроника е била най-близка до Вукомановичевия летопис и сродните с него текстове от същата подгрупа, без да се припокрива напълно с тях. Днес оригиналът на обнародваното от Ст. Захариев съчинение е изгубен, но публикацията в сп. „Гайда” свидетелства за богатството на българската историческа книжнина през Късното средновековие.

1.4. Връзка с кратките хроники във влахо-молдовската книжовна традиция

Кратките летописи навлизат като жанр във влахо-молдовската книжнина през XVI в. Въз основа на чужди по произход летописи и хроники в Молдова се създава собствена историко-летописна традиция. До днес са достигнали няколко кратки хроники, сродни с българските текстове от този жанр. Една от тях е известна под името славяно-молдовски летопис за 1359-1512 г., познат по два преписа. Съчинението е близко до Почаевския (Киевски) летопис.

Съпоставката между тях и българските по произход Хилендарски, Габаревски, Беляковски и Сарандапорски показва, че най-много разночетения се наблюдават спрямо Габаревския. Славяно-молдовският летопис е най-близък до Сарандапорския. Вероятно Сарандапорският, Висарионовият и Почаевският (Киевски) летописи и ръкописът протограф на двата преписа на славяно-молдовския текст имат общ архетип. Молдовските кратки хроники са синхронни с българските съчинения от същия жанр. Пряка зависимост между текстовете не може да се търси, но косвената връзка между тях е ясно забележима.

1.4. Връзка на българските кратки хроники с късноримските

Интересна връзка се наблюдава при съпоставката на българските кратки хроники и няколко синхронни на тях византийски съчинения от същия жанр, отбелязани от П. Шрайнер под № 53, 54, 55 и 56⁸. Между четирите кратки византийски хроники и съчиненията с български произход има значителни сходства. Те са написани на различни езици, поради което не биха могли да се съпоставят чрез методите на текстологията. Общите моменти в българските и византийските кратки хроники са свързани не с формата на самите текстове, а с описаните в тях исторически събития. Освен споменаването на ключови моменти от османската експанзия, чието отбелязване не е задължително да показва зависимост между текстовете, в тях са описани и други събития, които навеждат на мисълта за връзка между съчиненията.

По-голямата част от преписите на византийските хроники № 53, 54, 55 и 56 произлизат от светогорските манастири. На същото място през XIV в. започва съставянето на сръбските кратки хроники. Вероятно от Света гора в руската книжнина навлиза неизвестната кратка византийска хроника, от която руските

⁸ *Schreiner, P.* Die byzantinischen Kleinchroniken. Wien, Vol. 1, 1975, № 53-56, S. 375-409.

книжовници черпят сведения, за да допълнят появилата се през XV в. сводна редакция на *Кратката хроника* на патриарх Никифор. От казаното до тук може да се направи извод, че контактната зона между българските, сръбските и византийските кратки хроники са светогорските обители. С няколко изключения, кратките хроники от български, сръбски и византийски произход, в които е описан процесът на османската експанзия, датират към XVI в. Освен че говори за продуктивността на жанра през посоченото столетие, този факт сочи, че съставянето на протографа на кратките хроники трябва да се отнесе към края на XV или самото начало на XVI в.

Между запазените до днес български кратки хроники няма пряка връзка, но съчиненията могат да бъдат групирани. Висарионовият и Сарандапорският летописи трябва да се поставят в една група. Въпреки добавките, направени от книжовниците в Сарандапорския манастир, ясно се виждат общите черти в двата текста. Общите моменти между съчиненията в Сарандапорския и Беляковския сборници не са достатъчно, за да се приеме, че двата текста произхождат от общ протограф. Явно между двата текста и общия им архетип стои поне още един препис.

Липсата на пълен текст на Захариевия летопис не позволява да се направи категорично заключение за типологията му. Съществуват общи моменти между него и Сарандапорския и Висарионовия летописи, но близостта му с Вукомановичевия сочи, че най-вероятно недостигналият до нас оригинал трябва да се постави в самостоятелна група. Макротекстовата структура на съчиненията показва, че Габаревският летопис се обособява в отделна група. Той е по-близък до сръбските съчинения, сходства с които установява още Л. Стоянович. Вероятно към групата на Габаревския трябва да се причисли и Хилендарският летопис.

2. Родослови

Забелязват се прилики между Софийския летопис и три сръбски текста – Загребски, Руварчев и Паисиев. Като текст Софийският е най-близък до Загребския, но не се схожда напълно с нито един от текстовете, публикувани от Л. Стоянович. В българския текст съзнателно е пропусната информацията за битката при Велбъжд (дн. Кюстендил) от 1330 г., при която българският цар Михаил III

Шишман е убит. В Софийския летопис се казва, че Гъргур Бранкович се е замонашил. Сведението се съдържа само в Карловачкия и Руварчевия родослови, които нямат генеалогична връзка с българския текст. В Софийския летопис Стефан Бранкович е наречен „нов мъченик“ – прозвище, което не се среща в сръбските родослови.

През османския период всички балкански народи са обединени от християнската вяра като опозиция на ислямската религия на завоевателите. За да подчертае тази идея, българският книжовник, който е преписал Софийския летопис, е внесъл съзнателни промени в него. Спецификите на текста не позволяват да се установи със сигурност сръбското съчинение, което е използвано като протограф за Софийския летопис. Макар българският препис да е копие на текст с чужд произход, особеностите му осигуряват неговото място в българската книжнина.

1.5.Разкази

3.1. Разказ за учредяването на Българската и Сръбската патриархии

Разказът за учредяването на Българската и Сръбската патриархии е съставен на руска почва около 1460-1461 г., откогато датират най-ранните му преписи⁹. Появата му се свързва с идеята за учредяване на автокефална руска църква. Според някои учени съществува все още непроучена връзка между разглежданото съчинение и познатия ни *Разказ за възстановяването на Българската патриархия*. Сходство между тях се забелязва дотолкова, доколкото те описват едно и също събитие, но между двата текста няма пряка зависимост. Споменаването на Иверската патриархия е косвено свидетелство за връзката на *Разказа* с българската книжнина. Така например в първата редакция на *Сказание за Сивила* иверците са вторият православен народ, след българите и преди гърците. В първата редакция на *Разумник-указ* се изброяват пет ‘правоверни’ народа – сирийци, иверци, гърци, българи, руси. Правоверните (т.е. православните) книги са гръцка, българска и иверска. Запазените руски преписи на двете съчинения са по-

⁹ *Белякова, Е. В.* Обоснование автокефалии в русских кормчих. – В: *Церковь в истории России*. Москва, 2000, 141- 142.

късни от 1460 г. Възможно е сведенията за иверците да са привнесени от недостигнал до нас български текст.

Разказът за учредяването на Българската и Сръбската патриархии не е с български произход и е запазен само по руски преписи, но той има своето място в българската литература. В текста се откриват пластове, които биха могли да се свържат с българската книжнина от периода преди падането на Балканите под османска власт. *Разказът за патриаршиите* е пример за преплитането на българската, руската и сръбската историко-летописни традиции.

3.2. Разказ за нападенията върху Цариград

Предполага се, че *Разказът* е съставен през IX в. във Византия и скоро след това е включен в състава на триоди и синаксари. Най-ранните познати славянски преписи са от XIV в. До днес са запазени пет български преписа – НБКМ 307 от XIV в., НБКМ 680 от XV в., РМ 2/19 от XVII в., ЦИАИ 499 от XVII в. и препис в Кефизовския дамаскин от XIX в., който днес е с неизвестно местонахождение. Макротекстовата структура на преписите ясно показва връзката между РМ 2/19 и ЦИАИ 499, в които произведението е разделено на части, вмъкнати в Акатиста на св. Богородица. Разказите в двата триода не се схождат напълно с другите два преписа, но като цяло са по-близки до ръкопис № 680. В тях е включен абзац, който липсва в текста от XIV в. Между посочените три текста няма пряка връзка. Може да се предположи, че в основата на разказите в ръкопис ЦИАИ 680 и в двата триода стои един архетип, но те не са преписани непосредствено от него. Вероятно НБКМ 307 е преписан по друг протограф. Разночетенията между четирите преписа на обширната редакция не променят смисъла на текста.

По-различен е преписът в Кефизовския дамаскин. В текста се срещат много османски понятия, препратките към библейски събития са подробно обяснени, а не само загатнати, появява се информация, която липсва в другите преписи. Съчиненията в дамаскина са превод от руско печатно издание, но не се схождат напълно с него, явно заради неразбиране на текста.

В два пролога ЦИАИ 294 от 1588 г. и ЦИАИ 295 от XVI в. се съдържа съкратена редакция на Разказа за нападенията върху Цариград, в която се описва

първата обсада на византийската столица. В двата преписа от ЦИАИ са пропуснати важни моменти от повествованието, а други са предадени значително по-кратко.

Вероятно в периода преди османското завоевание в българските земи има поне две различни версии на съчинението. Разказът става особено актуален в периода след падането на Константинопол под османска власт. Запазените преписи са разпространени сред всички източноправославни народи. Популярността на съчинението е причина за появата на съкратената му редакция. Това, което кара книжовниците да се обърнат към разказа за отдавна отминали събития, е надеждата, която той им вдъхва.

3.3. Разказ за превземането на Цариград от турците

Не по-късно от 1530 г. в руската книжнина се появява *Повест за падането на Цариград под турците през 1453 г.* Някои изследователи приемат, че неин автор е Нестор Искандер. Известни са много на брой преписи от XVI-XVIII в., включени в първата редакция на *Руския хронограф*. Преписите на повестта от XVIII в. влизат в сборници със сравнително устойчив състав. Известни са няколко български преписа на *Разказа за превземането на Цариград*: дамаскин НБКМ 334 от XVIII в. и Щипски и Кефизовски дамаскини. Според Л. Милетич *Разказът* е навлязъл в българската книжнина от руски ръкописи. Михаил Сперански доказва, че техен източник е печатното издание от 1713 г. В преписите на *Разказа за падането на Цариград* няма литературна обработка. Те не са оригинални български съчинения, но въпреки това представляват интерес по отношение на разглежданата в дисертацията проблематика. Тяхната поява в българската книжнина през XVIII в. показва промените в историческото мислене през този период.

3.4. Разкази от сборника на поп Пунчо

Разказът за покръстването на русите е оригинално българско съчинение, но е тясно свързан с руската литература. Б. Ст. Ангелов и Тр. Банков го сравняват с текста на *Повестъ временных лет* по Троицкия летопис. В сюжетите на двете творби има общи моменти, но и разликите са съществени. Тр. Банков също търси основата на съчинението в руската *Повестъ временных лет*. Разказът от сборника на поп Пунчо е не просто препис на руско съчинение, а преработка, която го превръща в оригинална литературна творба. *Разказът за покръстването на*

русите е отзвук от политическата обстановка през втората половина на XVIII в., свързана с войните между православната Руска империя и неверниците османци.

В *Разказа за цар Александър* се описва смъртта на македонския владетел Александър Велики. Според Тр. Банков поп Пунчо заимства сюжета на разказа от разпространената през Средновековието *Александрия*. В българското съчинение има съществени разлики, които създават впечатление, че се говори за български владетел. *Разказът за цар Александър* препраща към събития от българската история в периода преди завоюването. Двете съчинения са свидетелство за начина, по който под влияние на политически събития се променя историческото съзнание на книжовниците.

4. Извънтекстови добавки

4.1. Кратки бележки

С малки изключения, кратките бележки са автентичен авторов текст, запазен в един препис-автограф. Въпреки това съпоставката на някои кратки текстове навежда на мисълта за съществуваща връзка между тях, както при двете приписки за преселването на охридчани.

4.2. Летописни бележки на поп Тодор Врачански (Теофан Рилски)

Двете групи летописни бележки на поп Тодор Врачански (Теофан Рилски) са хронологични приписки от типа „брой години“. Изписани са в близък времеви интервал – едната е в сборник от 1766 г., а другата в ръкопис, датиран към втората половина на XVIII в. Въпреки това двата текста не се припокриват. Разликата е основно в посочените години, които съвпадат само в две от бележките. Двете групи бележки на поп Тодор Врачански не се сходят напълно с нито един от известните днес текстове от типа „сбор години“. Може да се предположи, че той е черпил сведения от сръбска кратка хроника, но без да я преписва дословно. Най-вероятно книжовникът е направил опит сам да изчисли периодите.

Летописен разказа на поп Методий Драгинов

В науката съществува спор относно достоверността на летописния разказ на поп Методий Драгинов. Съществено доказателство за неговата автентичност е съществуването на още две съчинения, съдържащи сходна информация – Беловски и Бакунски летописни разкази. Съпоставката на съдържащата се в текстовете

информация със сведенията от други исторически извори позволява създаването на *Бактунския летописен разказ* да бъде отнесено най-общо, към времето около средата на XVIII в. Най-вероятно в същия период е възникнал първият разказ за ислямизирането на Чепинските села. Добавките за историята на Беловския манастир, които са включени в двата преписа на *Беловския разказ*, явно са добавени от преписвача, който ги е заимствал от друг източник. Вероятно Мутафчиевият препис е направен от един ръкопис, а Начовият и този, публикуван във в. „България“ – от друг, като и в двата протографа има информация, добавена от един източник, явно използван още при съставянето на техния архетип, *Беловския летопис*. Обнародваният във вестника препис на летописа е автентичната основа, използвана от Ст. Захариев при обработката на *Разказа на поп Методий Драгинов*. Сравнително-типологичният анализ на текстовете показва, че въпреки внесените от Ст. Захариев промени в основата на *Разказа на поп Методий Драгинов* стои автентично съчинение. Историята на текста показва по какъв начин българските книжовници са осмисляли описаните събития. Вероятно всички познати днес съчинения са писани поне век след „турченето“.

През османския период популярни са историческите съчинения, които дават сведения за общобалканската история. През XVI в. особено продуктивен жанр стават кратките хроники: текстове с отворена традиция, в които всеки книжовник добавя и променя по нещо. Българските кратки хроники са израз не само на историческото мислене на българските книжовници, но и на отношението на другите източноправославни народи към миналото. Родословите не носят спомена за историята на християните преди османското нашествие. Жанрът им определя тяхната насоченост към конкретна династия и вероятно тази избирателност на представянето на събитията не позволява те да получат широко разпространение в българската книжнина. Запазен е само един текст, Софийският летопис, в който книжовникът прави съзнателни промени. Приписките с историческо съдържание дават разнообразна информация, а описаните в тях исторически моменти са свързани с особено важни събития.

В периода XVI-XVIII в. отношението на книжовниците към историята се променя повече от веднъж. В началото на периода те осмислят себе си като част от

една голяма, но чужда империя, в която господстват друговерци. Вече са изгубили надеждата, че Божието наказание скоро ще свърши и те ще бъдат отново свободни. Столетие по-късно българите започват да се възприемат като част от православната общност, а това им вдъхва нова надежда. За да намерят мястото си в непрекъснато променящия се свят, те трябва да си изяснят какво е миналото им. Потребността от осмисляне на историята кара книжовниците да преписват отново и отново старите текстове. Съдбата на съчиненията свидетелства за значимостта на описваните в тях събития. Постепенно залегналите в тях мотиви се променят под влияние на конкретната историческа обстановка.

В Трета глава „Събития и личности“ се прави интерпретация на споменатите в анализирания текстове личности и събития, някои от които са важни за цели религиозни и етнически общности, а други са част от местната история. Според книжовниците всяка от тези случки е била достатъчна значима, за да се съхрани споменът за нея за идните поколения. В сведенията за един и същ период от миналото различните исторически личности са споменати във връзка с различни събития.

1. Времето преди завоеването

В три от кратките хроники се съдържат сведения за библейската история, за Египет, Рим и Византия, представени много кратко, главно с управлението на владетелите. В приписка в ръкопис от първата половина на XVIII в., който е дело на Янкул Хрельовски, но е преписан по запазен първообраз на Йосиф Брадати, са изброени 45 царе, живели от Рождество Христово до управлението на Константин Велики.

Част от описаните събития са свързани с историята на православната църква – сведенията за Вселенските събори в част от кратките хроники и една от двете групи бележки на поп Тодор Врачански; известието в Габаревския летопис, че през 1044 г. латините се отклонили от православието и се насочили към „азимитчество“ (т. е. католицизъм: от старогръцкото „ἀζυμα“ – „безквасен“); отбелязването в Сарандапорския и Беляковския летописи, че през 1380 г. и 1459 г. е била „киропасха“ (кириопасха) – „Господня Пасха“, т. е. съвпадане на празниците

Възкресение Христово и Благовещение. Сведения за покръстването на българите откриваме в краткия разказ, добавен към Сарандапорския летопис. Първоизточник на информацията е *Паралипоменът* на Йоан Зонара, затова не е учудващо, че в текста се среща легендарното сведение за пленяването на сестрата на княз Борис и за ролята на византийския монах Теодор Куфара. За покръстването на русите се говори в две от запазените съчинения. Кратък разказ за него е добавен към Сарандапорския летопис. В текста единственото реално историческо сведение е името на руския владетел. По-подробна информация съдържа *Разказът за покръстването на русите* от сборника на поп Пунчо. Съчинението дава сведение за действително историческо събитие, но сякаш авторът описва друг руски владетел. Вероятно това е цар Петър I (1682-1725).

Разказът за учредяването на Българската и Сръбската патриаршии е съчинение с руски произход, но връзката му с българската книжнина прави съдържащата се в него информация значима за българската наука. По съдържание *Разказът* се разделя на четири части. В първата се дават сведения за ранната история на християнската църква, във втората се описва създаването на Българската патриаршия през 1235 г. В третата част се описва въздигането на Сръбската църква в патриаршески ранг. В последната четвърта част от разказа накратко се отбелязва, че по същия начин се въздигат патриарси и при иверците, т.е. грузинците.

В анализираните текстове се съдържат и важни известия за българската история, като това за създаването на славянската азбука, за пренасянето на мощите на св. Иван Рилски, за смъртта на цар Иван Шишман и на патриарх Евтимий.

2. Владетели

В кратките хроники, Софийския летопис, разказите и приписките са споменати различни владетели. Те могат да бъдат разделени в няколко групи – династия на Неманичите; последните сръбски владетели; други балкански владетели; западни владетели; османски султани.

3. Периодът от началото на експанзията до края на XVIII в.

Сред събитията, които са отразени в анализираните текстове, ключово място заема османската експанзия. В съчиненията са намерили място всички по-важни

моменти на завоеванието, като превземането на Галиполи, битките при Черномен, Косово поле, Ровине и др., завладяването на Константинопол. Те оказват най-голямо влияние върху живота на балканското население. Ето защо намират място и в други летописни съчинения.

В друга група трябва да се обособят сведенията за външната и вътрешната политика на Османската империя след 1453 г., част от които нямат пряка връзка с балканската история. В тази група влизат и приписките, даващи информация за войните на султаните срещу Руската и Хабсбургската империи, които са свидетелство за интереса, с който българите следят водените от Османската империя войни. В повечето посветени на военни действия приписки книжовниците описват събитията лаконично и като че ли безпристрастно. Те обръщат повече внимание на социалните проблеми в империята и сякаш не виждат надежда за освобождение във водените войни.

Голяма научна стойност имат обособените в самостоятелна група сведения за местната история. Те са свидетелство за това по какъв начин книжовниците осмислят своя живот като част от общоимперските събития. Стремещт към включване на местната история към общата се наблюдава в по-късните летописни известия от кратките хроники, в които книжовниците добавят сведения от съвременната им епоха. Той проличава по-ясно в летописните приписки, като тези на Обретен Ганюв.

Особеност на анализиранияте текстове е и датирането на събитията според християнския календар, което свидетелства колко важна роля има православната църква за живота на християните в Османската империя.

В кратките хроники, историческите разкази и приписките книжовниците включват всички исторически събития, които са важни за тях. Те описват подробно целия път на османската експанзия. Разказват за отношенията между балканските владетели в периода на завоеванието. Отразяват всички по-важни моменти от външната и вътрешната политика на османските султани. Не пропускат и събитията, свързани с местната история. Важно място в съчиненията им заемат сведенията за историята на църквата. В съчиненията, описващи периода на османското завоевание, отношението на книжовниците към събитията личи по-

ясно. В по-късните бележки се забелязва примирение към съдбата. Книжовниците явно вече осъзнават себе си и своите родни места като част от Османската империя. Поради тази причина те отделят внимание повече на местната история, отколкото на водените от империята войни. Въпреки това ясно се забелязва противопоставянето християни – мюсюлмани. В съчиненията, датиращи от XVII и XVIII в., отново се засилва оценъчността в описваните събития. Преценките на книжовниците за историческите събития и тяхното отражение върху съдбата на балканските народи до голяма степен съвпада с оценката на съвременната наука.

Четвърта глава носи заглавие „Знания за *Другите*“. Знанията за „другите“ заемат важна част в историческото познание на българите още от времето на създаването на Българската държава. Българите влизат с контакт с различни общности и ги опознават. През XII-XV в. на Балканите се оформят гранични зони, чиито владетели често се сменят. Общуването с други етнически и конфесионални групи води до изграждане на взаимни стереотипи и устойчиви представи, които продължават да битуват и в следващите столетия. Те влизат в досег с различни чужди култури. Политическите интереси на Руската и Хабсбургската империи провокират любопитството им към християнското население във владенията на султана. Този интерес е двупосочен, както се вижда от приписките, оставени в български ръкописи. В рамките на Османската империя съществуващите по-рано държавни граници между балканските народи изчезват. Това, както и общата им съдба под властта на друговерците, предопределя интереса на българските скриптори към живота на другите балкански народи. В текстовете на историческите съчинения се прокрадва стремежът на българите да научат повече за миналото на „другите“ – близки и далечни. Те, макар да са обединени от това, че са „не-свои“, също се различават помежду си. В една група трябва да бъдат отделени османците, в друга влизат балканските народи, в трета са другите източноправославни народи, а в четвърта тези, които изповядват различна религия.

След падането на Константинопол под османска власт става ясно, че утвърдената библейска схема на историята не е универсална. Промененият модел

на повествованието най-ясно проличава в известия, които не биха се вписали в типичния библейски модел – за различни бедствия, за повишаване на цените или за събития с местно значение. В същото време между оставените от тях текстове се наблюдават значителни разлики, произтичащи от личността на книжовниците, които са ги написали. Образованието и предварителната подготовка обуславят интереса на писачите към различни аспекти на миналото. Духовниците продължават да се придържат към библейския модел, за да пресъздадат миналото. По различен начин осмислят миналото светските лица, които не са професионални скриптори. Те обръщат повече внимание на местната, военната и икономическата история, на онова, което е значимо в конкретния момент.

В периода XVI-XVIII в. знанията за „другите” са много по-обхватни, отколкото в предходните столетия, но въпреки това изградените по-рано стереотипи продължават да оказват своето влияние. Образът на „чуждия” се гради под влияние на различни религиозни, културни и политически фактори. Другите народи обикновено са определяни като носители на отрицателни качества и по-рядко на положителни или неутрални. В запазените текстове от XVI-XVIII в. отношението към „другите” рядко е заявено директно, но в много случаи е загатнато по достатъчно разбираем начин.

Заклучение

Кратките хроники, историческите разкази и летописните приписки не изчерпват цялата информация за историята, която можем да открием в старобългарската книжнина. Въпреки това именно в тези жанрове най-ясно проличават промените в историческото мислене на книжовниците, защото в тях особеностите на жанра най-малко повлияват съдържанието на текста и отношението на самия книжовник към описваните от него събития проличава в най-чист вид.

Анализът показва, че българската историопис се развива без прекъсване през целия период от падането на Българското царство под османска власт до началото на Възраждането, като следва и доразвива тенденции, зародили се още в Ранното средновековие. В българската книжовна традиция историческите

съчинения са достигнали до нас в по-ограничен обем, отколкото у други южнославянски народи, но това не означава, че тази традиция е по-бедна. За времето, в което са писани, запазените до днес преводни и оригинални български текстове с историческо съдържание отговарят на духовните потребности на българите през различните столетия. От периода XVI-XVIII в. са съхранени следните летописни творби: шест кратки хроники и един родослов – преписи на сръбски съчинения, но с добавки и съзнателни промени, извършени от български книжовници; пет разказа, два от които са оригинални съчинения; 61 летописни приписки, някои от които имат форма на кратки хроники или разкази.

Резултатите от извършената работа реализират поставените в началото цели, но и са предпоставка за по-нататъшни изследвания в различни области на знанието. Както в съчинения от други жанрове се откриват исторически сведения, така и в летописните текстове се съдържа информация, свързана с различни научни области, която може да бъде обект на изследване от страна на други науки. Съчиненията с историческо съдържание са не само литературни творби, но и исторически извори. Сведенията, съдържащи се в тях, в съпоставка с друга изворова информация могат да дадат една по-пълна картина на миналото. Цялостният им анализ може да се осъществи само чрез използване на интердисциплинарен подход. Появата и развитието на тези жанрове представляват интерес както за историците, така и за изследователите на старобългарската литература. Историческите съчинения от XVI-XVIII в., неволно пренебрегвани и останали за дълго извън научния интерес, имат своето заслужено място в медиевистиката.

Цитирана литература:

Белякова, Е. В. Обоснование автокефалии в русских кормчих. – В: *Церковь в истории России*. Москва, 2000, 139-161.

Велинова, В. Среднобългарският превод на Хрониката на Константин Манасий и неговият литературен контекст. София, 2013.

Каймакамова, М. Българската кратка хроника в среднобългарския превод на Манасиевата хроника. Текст, превод, коментар. – Годишник на Софийския университет, Исторически факултет, 76 (1983), 123-178.

Каймакамова, М. Българска средновековна историопис. София, 1990.

Милтенова, А. Новооткрит „близнак“ на Беляковския апокрифен сборник. – *Palaeobulgarica*, XIII (1989), 3, 61-73.

Николов, А. Повест полезна за латините. Паметник на средновековната славянска полемика срещу католицизма. София, 2011.

Трифенова, Р. Книжовната дейност в двора на деспот Стефан Лазаревич. – Електронно списание LiterNet, 18.11.2006, № 11 (84).

Тъпкова-Заимова, В., Милтенова, А. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и средновековна България. София, 1996.

Тютюнджиев, Ив. Българската анонимна хроника от XV в. В. Търново, 1992.

Schreiner, P. Die byzantinischen Kleinchroniken. Wien, Vol. 1, 1975.

ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. В дисертационния труд за първи път са събрани и систематизирани съхранените до днес исторически текстове от XVI-XVIII в., като по този начин е анализиран цялостният обем на историческата книжнина през разглеждания период в българските земи: шест кратки хроники и един родослов; пет разказа (два от които са оригинални съчинения); 61 летописни приписки, някои от които имат форма на кратки хроники или разкази.
2. Представена е обобщена картина на циркулацията на исторически съчинения въз основа на проучването на сборници с български и небългарски произход. Характеризирано е мястото им в сборниците със смесено съдържание като израз на интереса към историята и стремежа на читателите да опознаят миналото и да съхранят спомена за настоящето.
3. Чрез методите на текстологията е проучена историята на кратките хроники с цел да се изясни връзката им със сръбската историческа книжнина. Показано е, че макар че за основа да имат сръбски архетипи, хрониките напълно се вписват в кръга на българската традиция и отразяват особеностите в историческото мислене на българските книжовници, които правят съзнателни промени в текстовете и добавят актуални исторически сведения от съвременната им епоха.
4. Чрез използването на интердисциплинарен подход е въведена в обращение историческа информация, свързана с отношенията между балканските владетели, процеса на османското завоевание и местната история през XVI-XVIII в., съдържаща се в слабо познати съчинения: Хилендарски летопис от XV в., Сарандапорски летопис от XVI в., 13 летописни приписки, от които 3 са от XV в., 4 от XVI в., 3 от XVII в. и 3 от XVIII в. В анализираният текстове, освен свързаните с библейската история лица, са споменати 136 исторически личности – балкански, османски и западноевропейски владетели, съпруги и дъщери на балкански владетели, висши османски

- военачалници. Имената на част от тях, като Никола Скобалич, Джурадж Църноевич, „Дужду цар“, кир Арсений и др. не се срещат в други славянски писмени източници.
5. За пръв път е изведена характеристиката на отбелязването на имената и действията на балканските владетели и османските султани, както и на някои западноевропейски владетели, като Алберт V, Улрих II Целски, Ладислав Посмъртни, Матияш Корвин.
 6. Проучена е връзката с българската книжнина на *Разказа за учредяването на Българската и Сръбската патриаршии*, създаден през XV в., и *Разказа за падането на Цариград*, датиран към XVI в., но навлязъл в българската книжнина през XVIII в.
 7. Уточнено е съдържанието на два от преписите на *Разказа за нападенията върху Цариград*, разграничени са две редакции на съчинението – обширна и съкратена, която вероятно възниква на българска почва; въведен е в обращение текстът на разказа, който до момента не е публикуван, по преписа на Даниил Етрополски ЦИАИ № 499 от XVII в. с разночетения по други три ръкописа.
 8. Въведен е в обращение южнославянският препис на Хилендарския летопис и предхождащото го Сказание от Адам от ръкопис 1/112 от Научната библиотека „А. М. Горки“, Одеса, от XV в., които до момента не са обнародвани изцяло.
 9. Въз основа на панорамата на разгледаните текстове се проследяват промените в историческото мислене на книжовниците през XVI-XVIII в.: през XVI и началото на XVII в. е актуална тенденцията за представяне на историята според библейския модел; през XVII-XVIII скрипторите отбелязват паралелно значими местни случки и събития, важни за историята на Османската империя и Европа; през XVIII в. се наблюдава индивидуален подход, характерен за началото на Възраждането.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

1. Късносредновековните кратки хроники и връзката им с книжнината на Златния век. – Преславска книжовна школа, Т. 14. Шумен, 2014, 357-369.
2. Stories from the Conversion of the Bulgarians and the Russians in the Annals of Sarandapor. – Scripta & e-Scripta, 13 (2014), 223-235.
3. Persons and events in the Sarandapor Chronicle. – Études Balkaniques, 2015, 2, 35-56.
4. Хипотези за произхода на Разказа за учредяването на Българската и Сръбската патриархии. – В: Сребърният век: нови открития. София, 2016, 257-263 (под печат).
5. Текстологични наблюдения върху Захариевия летопис. – Филологически форум, 2016, 2 (под печат).
6. Съпоставка между летописни приписки от XVIII в. – Филологически форум, 2016, 3 (под печат).